

УДК 159.913: 159.922.76-056.262]-044

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-8\(54\)-1383-1396](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-8(54)-1383-1396)

Кобильченко Вадим Володимирович доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу освіти дітей з порушеннями сенсорного розвитку, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, м. Київ, тел.: (099) 291-75-52, <https://orcid.org/0000-0002-7717-5090>

Омельченко Ірина Миколаївна доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, м. Київ, тел.: (097) 084-81-03, <https://orcid.org/0000-0002-4698-0273>

Душка Алла Луківна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь, тел.: (063) 379-27-57, <https://orcid.org/0000-0003-0805-7813>

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Анотація. Натеper в Україні триває повномасштабна війна, яка є найтяжчим життєвим випробуванням для будь-якої людини, а тим більш для дитини з особливими освітніми потребами, позаяк дана категорія дітей є особливо вразливою до цих страшних подій.

Саме тому такої першочергової актуальності набуває необхідність формування життєстійкості у дітей з особливими освітніми потребами в умовах кризових ситуацій, породжених війною та її наслідками.

Якщо узагальнити різноманітні наукові підходи й бачення природи, структури та факторів формування життєстійкості особистості, то можна ствердно сказати, що «життєстійкість» – це інтегральна властивість особистості, особлива особистісна структура установок і навичок, що дозволяє перетворити зміни на можливості, що відображає психологічну живучість і розширену ефективність дитини, пов'язану з її мотивацією до подолання кризових ситуацій.

З'ясовано, що життєстійкість не є генетично заданою, вона може розвиватись, починаючи з ранніх періодів дитинства і пізніше. Численними зарубіжними та вітчизняними дослідженнями доведено можливість формування, навчання дітей з особливими освітніми потребами навичкам життєстійкості у спеціальних психолого-педагогічних умовах.

Щоб визначити ефективні шляхи формування життєстійкості у дітей з порушеннями зору необхідно добре знати психологічні особливості цих дітей, особливості їх особистісного функціонування та психічному та соціальному рівнях.

Доведено, що процес формування особистості дитини з особливими освітніми потребами (ООП) відбувається за загальними закономірностями розвитку, однак її психосоціальний розвиток має свої специфічні особливості, які зумовлені як наслідками первинного органічного порушення, так і наслідками дії порушень первинної і вторинної соціалізації.

Саме тому необхідно допомогти дитині з ООП знайти сили в собі самій, навчити її опиратись зовнішнім негативним впливам сьогодення (стресам, конфліктам тощо) і водночас ефективно взаємодіяти із соціальним довкіллям. Дитина з порушеним розвитком в цьому віці часто ще безпорадна і беззахисна, але мудрість дорослих дає їй цей захист, оскільки саме дорослі, які оточують дитину, здатні створити сприятливі умови для її повноцінного особистісного розвитку, формування у неї стійкості до стресу, життєвих труднощів, породжених війною.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, стрес, складні життєві ситуації, життєстійкість, резилієнс, шляхи формування життєстійкості.

Kobylchenko Vadym Volodymyrovych Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Chief Researcher of the Department of Education of Children with Sensory Developmental Disorders, Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology, the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (099) 291-75-52, <https://orcid.org/0000-0002-7717-5090>

Omelchenko Iryna Mykolayivna Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Chief Researcher of the Department of Psychological and Pedagogical Support for Children with Special Needs, Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology, the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, tel.: (097) 084-81-03, <https://orcid.org/0000-0002-4698-0273>

Dushka Alla Lukivna Doctor of Sciences in Psychology, Professor of the Department of Psychology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Legal Address: Melitopol, Ukraine, tel.: (063) 379-27-57, <https://orcid.org/0000-0003-0805-7813>

WAYS TO DEVELOP RESILIENCE IN CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Abstract. Ukraine is currently experiencing a full-scale war, which presents an extreme life challenge for any individual – especially for children with special

educational needs, who are particularly vulnerable to the traumatic effects of such events. This context underscores the urgent need to develop resilience in children with special educational needs in response to crisis situations caused by war and its consequences. A synthesis of various scientific approaches and perspectives on the nature, structure, and determinants of resilience leads to the understanding that *resilience* is an integral personal characteristic – a specific structure of attitudes and skills that enables an individual to transform changes into opportunities. It reflects a child's psychological endurance and enhanced capacity for coping, which is closely related to their motivation to overcome crisis situations. It has been established that resilience is not genetically predetermined; rather, it can be developed starting from early childhood and continuing later in life. Numerous national and international studies have demonstrated the possibility of developing and teaching resilience skills to children with special educational needs under specially designed psychological and pedagogical conditions. To determine effective ways of developing resilience in children with visual impairments, it is essential to have a deep understanding of their psychological characteristics, as well as the specific features of their personal functioning on both psychological and social levels. It has been proven that the personality development of children with special educational needs follows general developmental patterns; however, their psychosocial development possesses distinct characteristics, determined both by the consequences of the primary organic impairment and by the effects of disrupted primary and secondary socialization. Therefore, it is necessary to help children with special educational needs find strength within themselves, to teach them how to resist the negative external influences of the present (such as stress, conflict, etc.), and at the same time to interact effectively with the social environment. At this age, a child with developmental disorders is often still helpless and vulnerable, but the wisdom of adults provides protection, since it is the adults surrounding the child who are capable of creating favourable conditions for the child's full personal development and for the formation of resilience to stress and life difficulties caused by the war.

Keywords: children with special educational needs, stress, difficult life situations, resilience, resistance, strategies for developing resilience.

Постановка проблеми. Відомо, що процес формування особистості дитини з особливими освітніми потребами (ООП) відбувається за загальними закономірностями розвитку, однак її психосоціальний розвиток має свої специфічні особливості, які зумовлені як наслідками первинного органічного порушення, так і наслідками дії порушень первинної і вторинної соціалізації [5].

Саме тому необхідно допомогти дитині з ООП знайти сили в собі самій, навчити її опиратись зовнішнім негативним впливам сьогодення (стресам, конфліктам тощо) і водночас ефективно взаємодіяти із соціальним довкіллям. Дитина з порушеним розвитком в цьому віці часто ще безпорадна і беззахисна, але мудрість дорослих дає їй цей захист, оскільки саме дорослі, які оточують

дитину, здатні створити сприятливі умови для її повноцінного особистісного розвитку, формування у неї стійкості до стресу, життєвих труднощів тощо [2, С. 125-132].

Долучаючись до шкільного світу, дитина постає перед безліччю різноманітних виборів, що стосуються всіх сторін її життя у ньому: як навчатися і як будувати свої стосунки з вчителями, як спілкуватись зі своїми однолітками, як ставитись до тих або інших вимог та норм, і багато іншого [1].

Для того, щоб стати суб'єктом власного життя, необхідно найкращим чином використовувати всі ті можливості, які надаються життям і спільною життєдіяльністю у співпраці, підвищення життєвої й соціальної активності, що не можливе без усвідомлення передусім своїх ціннісних орієнтацій, пріоритетів, цілей та ідеалів, що визначають життєстійкість й підлягають вихованню, формуванню, рефлексії, аналізу, оцінці та корекції.

Можна сказати, що шкільне середовище пропонує школяру на вибір безліч шляхів, по яким можна йти і розвиватися. Хочемо наголосити на тому, що організація освітнього процесу в реаліях українського суспільства обов'язково повинна враховувати необхідність включення навчальних елементів щодо розвитку життєстійкості школярів з ООП, позаяк життєстійкість генералізує в собі такі характеристики особистості школяра, які є необхідними для протистояння як віковим кризам, так і навчальному стресу, для набуття мужності у боротьбі з викликами сучасного середовища, та задля утримання мотивації щодо навчання та збереження особистісного благополуччя [3, С. 74-80].

Життєстійкість є тим сприятливим особистісним ресурсом, що дозволяє швидко та ефективно пристосовуватись до будь-яких змін зовнішнього середовища [4, С. 1398-1411]. Для сучасного українського школяра розвиток життєстійкості можна вважати певним внутрішнім гарантом збереження особистісного потенціалу.

Допомагати йому на цьому шляху мають дорослі, які в силу своєї соціальної, професійної або особистої позиції можуть виявити школяру різноманітну підтримку та надати необхідну допомогу. Це передусім батьки, педагоги і психолог.

Дбайливе ставлення дорослих до процесу формування життєстійкості учнів з ООП, з одного боку створює необхідні умови для безпечного набуття життєвого досвіду школярами, а з іншого поліпшує якість міжособистісної взаємодії в освітньому середовищі, знижуючи агресивність, ворожість та маніпулятивність відносин.

Зрозуміло, що задля того, щоб забезпечити сприятливі умови для розвитку та зміцнення життєстійкості школярів з ООП необхідно мати достатній рівень життєстійкості як батьків, так і освітян.

Важливим аспектом створення психологічно безпечного простору в шкільному середовищі є система емоційної підтримки і плекання професійного розвитку самих учителів. Така система передбачає кілька рівнів допомоги і

починається із навчання педагогів методам самодопомоги в ситуації стресу. Коли дорослі мають досвід конструктивного долаття труднощів, відповідальності та мають активну життєву позицію в них більше шансів надати необхідну підтримку учню під час освітнього процесу. Однак, зміцнення життєстійкості в сучасних умовах це тривалий процес і йому потрібно вчитися впродовж всього життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні проблема формування життєстійкості в дитячому віці викликає стійкий інтерес науковців і практиків, що зумовлено високою затребуваністю пошуку оптимальних шляхів її формування, зумовлених специфікою та особливостями психосоціального розвитку школярів з ООП.

Теоретична та практична значущість проблеми формування життєстійкості зумовила широту її дослідження багатьма ученими. Системний аналіз шляхів формування життєстійкості (резилієнс) здійснено як зарубіжними, так і українськими психологами. У низці зарубіжних досліджень виокремлюються різні психологічні властивості та навички, що утворюють резилієнс [12; 13; 15; 17]. В інших аналізуються фактори, які сприяють формуванню резилієнс у дітей [10; 14; 19].

Українські психологи розглядали у своїх дослідженнях різні аспекти розвитку життєстійкості [6; 7; 8].

Мета статті – проаналізувати існуючі натеper наукові підходи щодо формування життєстійкості в дитячому віці.

Виклад основного матеріалу. У численних роботах присвячених проблемі психічного та особистісного розвитку дітей йдеться переважно про причини та чинники порушення психічного здоров'я, ознаки особистісного нездоров'я, несприятливі умови, фактори ризику тощо. Водночас, актуальним завданням для сучасної психології є перехід від вивчення чинників, що підвищують вразливість дитини з ООП, до тих чинників, що захищають її від дії стресу; від вивчення шкідливих впливів до вивчення засобів, що попереджують порушення особистісного розвитку. Діти по-різному реагують на критичні умови. В одних спостерігаються порушення розвитку та поведінки, інші долають складні життєві обставини, залишаючись практично неушкодженими і, навіть, зміцнивши свої сили. Цей факт змушує звернути особливу увагу на особливості індивідуального розвитку цих дітей.

Вчених та практиків передусім цікавить, що саме зміцнює дітей, у чому полягає адаптаційний потенціал, внутрішні резерви, які допомагають успішно долати ризиковані ситуації, а також ті умови в оточенні дитини, що сприяють її позитивному розвитку. Увазі дослідників до проблеми психологічної профілактики відповідає концепція життєстійкості. Підвищення інтересу до життєстійкості пов'язано також із парадигмальним зрушенням у гуманітарних науках від моделі патогенезу, орієнтованої на захворювання, до моделі, орієнтованої на зміцнення ресурсів людини та збереження здоров'я всупереч загрозливим чинникам [5].

Важливим є те, що згідно з дослідження. С. Мадді та його послідовників, життестійкість є не вродженою, її можна розвинути [13, С. 369–388]. Життестійкість, як соціально-психологічна властивість особистості, формується в дитинстві та особливо гостро починає виявлятися у підлітків і зростає в юнацькому й зрілому періодах особистісного розвитку.

Відповідно, в полі зору науковців є визначення кола умов, здібностей та можливостей дитини, які відповідають змістовним характеристикам життестійкості, що можуть розглядатися як особистісні та соціальні ресурси, необхідні для здорового позитивного розвитку всупереч шкідливим впливам та загалом несприятливим умовам життя.

У різних зарубіжних дослідженнях виокремлюються та вивчаються різні психологічні властивості та навички, що утворюють резилієнс [9; 12; 15; 17; 19]:

1. Базова позитивна життєва позиція:

- спокійний позитивний емоційний фон життя;
- базове почуття безпеки та суб'єктивне благополуччя (англ. well-being);
- позитивне мислення.

У складних життєвих ситуаціях цей складник резилієнс виявляється в тому, що дитина почувається спокійно (це забезпечується почуттям базової довіри до світу, що визначає звичайний спокійно-позитивний емоційний фон процесу життя). Завдяки базовій безпеці в ситуаціях невизначеності або загрози дитина здатна безпечно почуватися поруч з близькими дорослими.

2. Оптимістична налаштованість, життестійкість (англ. hardiness), самоефективність (англ., self-efficacy):

- оптимізм, здатність зберігати відчуття перспективи та надію;
- використання активних і продуктивних стратегій опанування;
- участь, контроль, прийняття ризику;
- самоефективність.

Цей складник резилієнс полягає в здатності сподіватися на краще, вірити, що ситуація завершиться, буде подолана; він регулює поведінку дитини в складній ситуації через установки щодо своєї сили і стійкості («я можу це витримати», «я здолаю це»), що споріднює його з першим складником, зокрема – з навичками позитивного мислення.

Самоефективність базується на почутті й усвідомленні власної здатності успішно впоратися зі складною ситуацією, довірі до себе, впевненості в собі (англ. confidence). Поняття самоефективності вказує на переконання дитини у своїй здатності організовувати та здійснювати дії, необхідні для отримання бажаних результатів, віру у власні можливості.

3. Навички та якості, що допомагають розв'язанню проблем:

- інтелект, конструктивне мислення, інтелектуально-особистісний потенціал подолання;
- здатність знаходити альтернативи, різні варіанти розв'язання проблеми, гнучкість, креативність;

– здатність формувати план дій, наполегливість і поступовість в його реалізації.

4. Соціальні зв'язки, стосунки з оточенням, здатність надавати й отримувати допомогу (англ. connection, contribution):

- участь та почуття приналежності;
- здатність до підтримування стосунків, дружби, кооперації, солідарності;
- соціальна компетентність та просоціальна поведінка (відповідальність, емпатія і турбота, навички спілкування, почуття гумору, легкість у спілкуванні з іншими людьми);
- здатність розуміти почуття інших людей.

Цей складник резилієнс вказує на здатність підтримувати стосунки з людьми, зокрема – близькі стосунки (бути прив'язаним); здатність надавати і приймати підтримку в стосунках з людьми, конструктивно взаємодіяти, кооперуватись. Показником цього може бути наявність широкого кола спілкування та мережа значущих стосунків (близькі, рідні, друзі, знайомі), налаштованість на дружбу та допомогу іншим у складних ситуаціях, здатність просити, приймати та надавати допомогу.

5. Автономія, самостійність, самоконтроль:

- самостійність, певна незалежність у думках та вчинках;
- інтернальний локус контролю;
- здатність піклуватися про себе, розвинена ідентичність, здатність діяти незалежно;
- саморегуляція, самоактивація, самоконтроль;
- усвідомлення здатності контролювати результати своїх рішень.

6. Наявність прагнень та орієнтація на майбутнє:

- здорові очікування, планування, завдань;
- спрямованість на діяльність, працелюбність і працездатність;
- успішність у навчанні та соціальній активності (корелює з низьким ризиком виникнення та розвитку поведінкових розладів);
- спрямованість у майбутнє.

Цей складник резилієнс описує таку властивість (здатність), як спрямованість на виконання значущої діяльності, прагнення мати мету, наміри і бути налаштованим на їх досягнення. Така спрямованість зберігає продуктивність та дієву напругу, необхідну для опанування складною ситуацією.

Отже, комплекс психологічних характеристик, що утворюють резилієнс дитини, містить: базову позитивну життєву позицію; навички та якості, що допомагають розв'язанню проблем; оптимізм, життєстійкість та самоефективність; здатність підтримувати соціальні зв'язки, стосунки з оточенням; автономію, самостійність, самоконтроль; наявність прагнень та орієнтацію на майбутнє.

Важливо зауважити, що психологічні особливості резилієнс допустимо розглядати лише в певному соціально-культурному контексті, який забезпечує дитину необхідними ресурсами, у нашому випадку це підтримка батьків і педагогів, а також соціальна взаємодія з однолітками.

Початком формування життєстійкості С. Мадді та його послідовники вважають раннє дитинство. Вони виокремлюють такі умови для результативного формування цього феномену: дорослі повинні стимулювати вирішення різних повсякденних завдань самою дитиною, при цьому надаючи допомогу тільки у важких ситуаціях. Самостійність повинна заохочуватися, повинні бути створені умови для розвитку когнітивних і розумових здібностей, а також уяви. Дитині слід мати приклади для наслідування, що постають у вигляді сміливих, самодостатніх дорослих, які самостійно керують своїм життям. Також важливим чинником розвитку життєстійкості у дитини є її вміння володіти власним особистісним потенціалом [13, С. 369–388].

Дослідження різних авторів, проведені на групах дітей, які живуть у багатоманітних культурних і соціально-економічних умовах та піддаються впливу різноманітних несприятливих умов і ризиків, встановили фактори, що обмежують розвиток життєстійкості, або навпаки – сприяють її розвитку та посилюють її.

Тож, А. Мастен, Н. Гармезі [14], Е. Вернер [19] виокремлюють три фактори, які сприяють формуванню резилієнс у дітей:

- ознаки / атрибути самих дітей;
- сімейні чинники;
- характеристики більш широкого соціального оточення.

М. Фрейзер [10] виокремлює фактори резилієнс для дітей, які стосуються особистості та контексту.

Захисні фактори, що сприяють формуванню резилієнс: розвиток навичок вирішення проблем, самоефективність, низький рівень конфліктності між батьками, позитивний зв'язок «батьки – дитина» в ранньому дитинстві, турботливі стосунки з рідними, соціальна підтримка [11, С. 114–126].

Фактори та умови, що підвищують резилієнс: фізичне здоров'я, почуття гумору, почуття власної гідності, інтернальний локус контролю, підтримка сім'ї, духовність, підтримка громади, інтелект, продуктивні способи подолання труднощів, відчуття напрямку або місії, адаптивне дистанціювання, андрогінні гендерні ролі та реалістична оцінка навколишнього середовища [17, С. 335–344].

Багаторічні дослідження ресурсів та впливів, що сприяють формуванню резилієнс у дітей, проведені А. Мастен [14–15] та її колегами, засвідчили, що суттєвим фактором, який допомагає дітям, коли вони зазнають труднощів, є сім'я та стосунки (взаємодія) з батьками, а також певні особисті здібності самих дітей – їхня здатність мислити, долати проблеми, контролювати свою поведінку тощо.

Також дослідження показали, що певна частина дітей, яка успішно долає досить складні обставини, демонструє резилієнс з раннього віку; це діти, які добре навчаються у школі, мають друзів, добре спілкуються з учителями; у процесі подальшого дорослішання вони також виявляють високу резилієнс. Водночас у цих дослідженнях зафіксовано й таку групу дітей, яким у дитинстві та підлітковому віці довелось витримувати несприятливі впливи, але пізніше – з

допомогою наставників та використання власних здібностей вони змогли налагодити своє життя, навчитися управляти ним.

Це дозволило А. Мاستен дійти висновку про те, що резилієнс не є вродженою властивістю, оскільки це потенціал, а не вроджена риса, то вона є продуктом взаємодії дитини із середовищем. Дослідниця наголошує на тому, що найголовнішим фактором розвитку стійкості дітей є наявність тісних стосунків з компетентними, турботливими дорослими. Отже, резилієнс залежить не стільки від характеристик дитини, скільки від наявності підтримувальних стосунків, які є не в кожній дитини.

Д. Мейхенбаум [16] у своїх працях описав способи виховання дітей, що сприяють формуванню резилієнс до стресових та кризових ситуацій або подій:

1) оточення допомагає дитині грати звичні для неї ролі, жити у звичних, передбачуваних умовах, підтримувати і зберігати спокій;

2) оточенню необхідно мінімізувати вплив негативних новин на дитину, турботливі батьки повинні стати прикладом позитивного копіngu;

3) слід залучити дитину до «здорових» видів діяльності (сон, харчування, різні види соціальної активності);

4) необхідно допомогти дитині використовувати ефективні копінг-стратегії і відмовитись від уникання (впадати у відчай, звинувачувати інших, виявляти агресію, вживати наркотики або алкоголь);

5) навчати дитину підтримувати інших та допомагати їм;

6) відкрито говорити з нею, переконувати, що кризи немає, але робити це м'яко, не тиснути і не схиляти до розмови силою; сім'я повинна бути здатною допомогти дитині виробити план подолання будь-якої кризової ситуації;

7) навчати дитину розпізнавати та цінувати соціальну підтримку;

8) використовувати певні процедури, ритуали, щоб за їх допомогою горювати та надавати цьому сенс.

Одним із сучасних підходів щодо вивчення резилієнс у дітей, які постраждали під час військових конфліктів, є так званий соціо-екологічний підхід, вперше описаний У. Бронфенбреннером. Цей підхід акцентує на впливі навколишнього середовища, в якому зростає дитина, на її розвиток і визначає різні рівні цього впливу. Згідно з У. Бронфенбреннером [9], індивідуум у своєму розвитку розташовується на першому рівні – у мікросистемі, яка включає в себе його безпосередню активність, набір соціальних ролей та всі міжособистісні стосунки в певному контексті (сім'я, школа тощо). Наступний рівень – мезосистема, описує взаємодію двох чи більше таких контекстів (наприклад, стосунки між родиною, школою і групою однолітків). Так само зазначені контексти співіснують у рамках ширшої субсистеми – екзосистеми, з якою дитина не взаємодіє безпосередньо, але яка має значний вплив на саму дитину та її розвиток (наприклад, місце роботи батьків). І зрештою, макросистема репрезентує цілісність у вигляді культури або субкультури, що включає в себе три нижчі рівні: мікро–, мезо– й екзосистеми. Застосування цієї теоретичної

концепції до розуміння проблем дітей у несприятливих обставинах фокусуються на взаємному впливі факторів ризику і факторів захисту на різних рівнях соціоекологічної моделі, а саме: сім'ї, школи тощо.

Деякі дослідники використовують термін «екологічна резилієнс», прагнучи привернути увагу до актуального контексту, в якому можна розглядати процеси резилієнс на протигагу підходам, сфокусованим на індивідуальних чинниках [18, С. 201-230].

Педагог в класі і педагогічний колектив в закладі освіти здатні створити відповідні соціально-психологічні умови, які зменшуватимуть негативний вплив війни на дитину. З іншого боку, школа може виступити фасилітатором продуктивної взаємодії між дитиною, її батьками та іншими соціальними інституціями (соціальними й медичними службами, творчими гуртками, спортивними секціями тощо) і позитивно вплинути на здатність оточення дитини задовольняти її потреби та вирішувати нові проблеми, які виникли внаслідок війни.

В. Тол, М. Джорданс, Б. Корт, Т. Бетанкур, І. Компрое зазначають, що сьогодні існує відносно невелика кількість опублікованих результатів досліджень, які описують вплив школи на розвиток резилієнс у дітей. Більшість з них підтверджують припущення про позитивний вплив підтримувальних стосунків з однолітками на психічне здоров'я дитини і захисну функцію цих стосунків у профілактиці виникнення екстернальних проблем у випадках домашнього насильства. Також позитивні стосунки в школі пов'язані з нижчим рівнем депресивності та поведінкових проблем у дітей [18, С. 201-230].

Фактори формування життєстійкості у дітей пов'язані з характеристиками середовища, в якому вони зростають, насамперед – особливостями спілкування та взаємодії з близькими дорослими. Теплі, приязні стосунки, в яких дорослі передають дитині почуття безпеки, навички конструктивної поведінки та емоційного опанування у складних ситуаціях, є найважливішим чинником формування життєстійкості у дитини.

Крім того, життєстійкість виникає внаслідок дії певних чинників: неформальне оточення дитини, де є хоча б один дорослий, якому дитина довіряє і який безумовно приймає дитину такою, якою вона є; знаходження сенсу, логіки та гармонії в навколишньому світі; наявність певних соціальних навичок та усвідомлення керованості власного життя; самоповага, позитивне самоставлення; почуття гумору.

Отже, конструкт життєстійкості поєднує такі аспекти:

- по-перше, ставить на чільне місце здатність до подолання критичних умов та ситуацій;
- по-друге, акцентує увагу на позиції дитини як активного суб'єкта власної життєдіяльності;
- по-третє, орієнтується не на вади, а на ресурси та сильні сторони кожної конкретної дитини.

Батьки є тими першими дорослими, хто надає дитині уроки стійкості. Вони показують їй власний приклад того як терпіти біль під час хвороби, сприймати

погані новини, поводитися, коли у тебе кепський настрій. Пізніше дитина вже самотужки проявляє життестійкість: не плаче через розставання з мамою, погану оцінку, сварку з однокласником. Або ж ці уроки не засвоюються і дитина демонструє життєву нестійкість [7, С. 110–112].

Компоненти життестійкості розвиваються в дитинстві і частково в підлітковому віці, хоча їх можна розвивати і пізніше. Їх розвиток вирішальним чином залежить від відносин батьків з дитиною. Позитивно на формування життестійкості впливають відчуття призначення в житті; виховання впевненості. Негативно на розвиток життестійкості в дитинстві впливають: стреси, серйозні хвороби, матеріальні труднощі, розлучення батьків, брак підтримки близькими; дефіцит залученості, відчуженість від значущих дорослих.

Батьки також виконують роль носія і транслятора певних мікрокультурних цінностей – релігійних, етичних і т.д. Крім того, батьки в значній мірі впливають на вибір дитиною конкретних мети й завдань шкільної життєдіяльності.

Отже, вирішальне значення для формування життестійкості дитини має позитивна загальна психологічна атмосфера в сім'ї та стиль виховання, що застосовується батьками. Стабільні, довірливі, теплі й щирі взаємини в сім'ї, надійність та послідовність поведінки дорослих, коли близькі люди адекватно та чуйно реагують на потреби й сигнали дитини, виступають як вирішальний захисний чинник. Однією з основних ознак даного стилю виховання є надання психологічної підтримки дитині.

Психологічна підтримка – це процес, в якому дорослі вербально та невербально повідомляють дитині, що вірять в її сили та здібності. Психологічна підтримка ґрунтується на вірі у вроджену здатність людини долати життєві труднощі при підтримці тих, кого вона вважає значущими для себе.

До соціальних ресурсів дітей відноситься також освітнє середовище. Таким чином, соціальні ресурси дітей охоплюють не лише батьків, кращих друзів, але й будь-яких дорослих, до яких діти можуть звертатися за порадою та підтримкою у будь-яких ситуаціях [8].

Особистісні ресурси дітей взаємопов'язані з соціальним середовищем, з іншими людьми, як дорослими, так і однолітками, але, насамперед, до них відносяться ті якості дитини, що дозволяють пережити втрату чи будь-яку іншу складну ситуацію та зберегти здатність до позитивного розвитку. Це, насамперед, генетично зумовлені конституціональні особливості нервової системи, що лежать в основі темпераменту та характеру і визначають індивідуально-неповторну конфігурацію її особистісних рис.

Упродовж життя життестійкість розвивається або залишається законсервованою, нерозвиненою, невиразною. Життестійкість – це здатність людини до адаптації до нових умов, яка потребує гнучкості та пластичності, а не ригідності та заскорузлості. Людина апробує нові форми взаємодії, варіанти реагування, способи прийняття рішень, що є основою подальшого формування її життестійкості [6, С. 77–88].

Для цього практичному психологу варто застосовувати спеціальні тренінгові програми, які складаються з низки вправ, спрямованих на формування особистісних рис, характеристик і властивостей, які утворюють життєстійкість, ефективних міжособистісних стосунків, що базуються на підтримці і довірі (Мельник, 2016).

Висновки. Таким чином, життєстійкість не є генетично заданою, вона може розвиватись, починаючи з ранніх періодів дитинства і пізніше. Численними дослідженнями доведено можливість формування, навчання дітей з особливими освітніми потребами навичкам життєстійкості у спеціальних психолого-педагогічних умовах.

Література:

1. Кобильченко, В.В. (2017). Теоретичні основи психолого-педагогічного супроводу молодших школярів з порушеннями зору: монографія. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс». 367 с.
2. Кобильченко, В.В., Омельченко, І.М. (2024). Життєстійкість як базова характеристика особистості дитини з особливими освітніми потребами в умовах воєнного часу. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред. Л.С. Яковичкої, С.Л. Горбенко. Національний авіаційний університет. К.: НАУ. С. 125–132.*
3. Кобильченко, В.В., Омельченко, І.М. (2025). Життєстійкість особистості дитини з особливими освітніми потребами у вимірах ресурсного підходу. Становлення особистості дитини в умовах сучасного розвитку суспільства: психолого-педагогічний, корекційно-реабілітаційний, соціальний і медичний аспекти : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Полтава, 1-2 трав. 2025 р. / за заг. ред. Н.Г. Пахомової. Полтава, ПНПУ. С. 74–80.
4. Кобильченко, В.В., Омельченко, І.М. (2025). Структурно-функціональна модель життєстійкості особистості. *Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»).* 4(50). 1398–1411.
5. Кобильченко, В.В., Омельченко, І.М. Спеціальна психологія: підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 224 с.
6. Лазос, Г.П. (2019). Теоретико-методологічна модель резильєнтності як основа побудови психотехнології її розвитку. *Організаційна психологія. Економічна психологія.* № 2-3(17). С. 77–88.
7. Назарук, Н.В. (2024). Життєстійкість як здатність відповідати викликам життя. *Психологія розвитку та життєстійкості особистості: виклики та нові можливості : зб. наук. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. до 110-річчя Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, 23-24 травня 2024 р. Полтава : ПНПУ. С. 110–112.*
8. Предко, В.В. (2021). Розвиток життєстійкості особистості як основна психологічна умова ефективного освітнього процесу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: психологія. Том 32 (71). №2.* <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.2/28>
9. Bronfenbrenner, U. (1979). Contexts of child rearing: Problems and prospects. *American Psychologist.* Vol. 34 (10). P. 844–850.
10. Fraser, M.W. (1997). Risk and resilience in childhood: An ecological perspective. Washington, DC : National Association of Social Workers Press. 293 p.
11. Greeff, A., Dutoit, C. (2009). Resilience in remarried families./ *The American Journal of Family Therapy* 37: p. 114–126.

12. Luthar S., Zigler E. (1991). Vulnerability and competence : a review of research on resilience in childhood. *Am J Orthopsychiatry*. (Jan). Vol. 61 (1). P. 6–22.
13. Maddi, S.R., Khoshaba, D.M., Harvey, R.H., Fazel, M., & Resurreccion, N. (2011). The Personality Construct of Hardiness: Relationships With the Construction of Existential Meaning in Life. *Journal of Humanistic Psychology*, 51(3), 369-388.
14. Masten, A., Garmezy, N. (1985). Risk, vulnerability, and protective factors in developmental psychopathology. Lahey B., Kazdin A., ed. *Advances in clinical child psychology*. Vol. 8. New York : Plenum Press. P. 1–52.
15. Masten, A.S., Coatsworth, J.D. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children. *American Psychologist*. Vol. 53. P. 205–220.
16. Meichenbaum, D. Understanding resilience in Children and Adults: implications for prevention and interventions. University of Waterloo, Waterloo, Ontario, Canada and Research Director of the Melissa Institute for Violence Prevention and Treatment, Miami. URL: www.melissainstitute.org and www.TeachSafeSchools.org.
17. Rutter, M. (2012). Resilience as a dynamic concept. *Development and Psychopathology*. Vol. 24. P. 335–344.
18. Tol, W., Jordans, M.J.D., Kohrt, B.A., Betancourt, T.S., & Komproe, I.H., Ulrich, R.S. (1991). Stress recovery during exposure to natural and urban environments. *Journal of environmental psychology*. Vol. 11(3). P. 201–230.
19. Werner, E. (2004). Journeys from childhood to midlife: risk, resilience and recovery. *Pediatrics*. Vol. 114. 492 p.

References:

1. Kobylchenko, V.V. (2017). *Teoretychni osnovy psykholoho-pedahohichnoho suprovodu molodshykh shkoliariv z porushenniamy zoru: Monohrafiia [Theoretical foundations of psychological and pedagogical support for younger school children with visual impairments: Monograph]*. Poltava: TOV «Firma Tekhservis». [in Ukrainian].
2. Kobylchenko, V. V., & Omelchenko, I. M. (2024). Zhyttiistykist' yak bazova kharakterystyka osobystosti dytyny z osoblyvymy osvitimy potrebamy v umovakh voiennoho chasu [*Resilience as a basic characteristic of the personality of a child with special educational needs in wartime conditions*]. In L. S. Yakovytska & S. L. Horbenko (Eds.), *Aviatsiina ta ekstremalna psykholohiia u konteksti tekhnolohichnykh dosiahnenn': Zbirnyk naukovykh prats' [Aviation and extreme psychology in the context of technological achievements: Collection of scientific papers]* (pp. 125–132). Kyiv: Natsionalnyi aviatsiinyi universytet. [in Ukrainian].
3. Kobylchenko, V. V., & Omelchenko, I. M. (2025). Zhyttiistykist' osobystosti dytyny z osoblyvymy osvitimy potrebamy u vymirakh resursnoho pidkhopu [*Resilience of the personality of a child with special educational needs through the lens of a resource-based approach*]. In N. H. Pakhomova (Ed.), *Stanovlennia osobystosti dytyny v umovakh suchasnoho rozvytku suspilstva: Psykholoho-pedahohichnyi, korektsiino-reabilitatsiinyi, sotsialnyi i medychnyi aspekty. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (Poltava, 1–2 travnia 2025 r.) [Development of a child's personality in the context of modern societal progress: Psychological-pedagogical, correctional-rehabilitation, social and medical aspects. Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation]* (pp. 74–80). Poltava: PNPY. [in Ukrainian].
4. Kobylchenko, V. V., & Omelchenko, I. M. (2025). Strukturno-funktsionalna model' zhyttiistykosti osobystosti [*A structural-functional model of personality resilience*]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Serii: Pedahohika, Psykholohiia, Medytsyna) [Perspectives and Innovations in Science (Series: Pedagogy, Psychology, Medicine)]*, 4(50), 1398–1411. [in Ukrainian].

5. Kobylchenko, V. V., & Omelchenko, I. M. (2020). Spetsialna psykholohiia: Pidruchnyk [Special psychology: Textbook]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiia». [in Ukrainian].
6. Lazos, H. P. (2019). Teoretyko-metodolohichna model' rezyliientnosti yak osnova pobudovy psokhotekhnolohii yii rozvytku [Theoretical and methodological model of resilience as a foundation for constructing a psychotechnology for its development]. Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia [Organizational Psychology. Economic Psychology], (2–3)(17), 77–88.
7. Nazaruk, N. V. (2024). Zhyttiistykist' yak zdibnist' vidpovidaty vyklykam zhyttia [Resilience as the ability to respond to life's challenges]. In Psykholohiia rozvytku ta zhyttiistykosti osobystosti: Vyklyky ta novi mozhlyvosti. Zbirnyk naukovykh materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii do 110-richchia PNPY imeni V. H. Korolenka, 23–24 travnia 2024 r. [Developmental psychology and personal resilience: Challenges and new opportunities. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference on the occasion of the 110th anniversary of V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University] (pp. 110–112). Poltava: PNPY. [in Ukrainian].
8. Predko, V. V. (2021). Rozvytok zhyttiistykosti osobystosti yak osnovna psykholohichna umova efektyvnoho osvithnoho protsesu [The development of personal resilience as a key psychological condition for an effective educational process]. Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Psykholohiia [Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Psychology], 32(71)(2). <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.2/28> [in Ukrainian].
9. Bronfenbrenner, U. (1979). Contexts of child rearing: Problems and prospects. American Psychologist. 34 (10). 844–850. [In English].
10. Fraser, M.W. (1997). Risk and resilience in childhood: An ecological perspective. Washington, DC : National Association of Social Workers Press. [In English].
11. Greeff, A., Dutoit, C. (2009). Resilience in remarried families. The American Journal of Family Therapy 37: 114–126. [In English].
12. Luthar S., Zigler E. (1991). Vulnerability and competence : a review of research on resilience in childhood. Am J Orthopsychiatry. 61 (1). 6–22. [In English].
13. Maddi, S.R., Khoshaba, D.M., Harvey, R.H., Fazel, M., & Resurreccion, N. (2011). The Personality Construct of Hardiness: Relationships With the Construction of Existential Meaning in Life. Journal of Humanistic Psychology, 51(3), 369–388. [In English].
14. Masten, A., Garmezy, N. (1985). Risk, vulnerability, and protective factors in developmental psychopathology. Lahey B., Kazdin A., ed. Advances in clinical child psychology. 8. New York : Plenum Press. 1–52. [In English].
15. Masten, A.S., Coatsworth, J.D. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children. American Psychologist. 53. 205–220. [In English].
16. Meichenbaum, D. Understanding resilience in Children and Adults: implications for prevention and interventions. University of Waterloo, Waterloo, Ontario, Canada and Research Director of the Melissa Institute for Violence Prevention and Treatment, Miami. URL: www.melissainstitute.org and www.TeachSafeSchools.org. [In English].
17. Rutter, M. (2012). Resilience as a dynamic concept. Development and Psychopathology. 24. 335–344. [In English].
18. Tol, W., Jordans, M.J.D., Kohrt, B.A., Betancourt, T.S., & Komproe, I.H., Ulrich, R.S. (1991). Stress recovery during exposure to natural and urban environments. Journal of environmental psychology. 11(3). 201–230. [In English].
19. Werner, E. (2004). Journeys from childhood to midlife: risk, resilience and recovery. Pediatrics. 114. [In English].